

נשיא הלויים

פרקי חייו ופעליו של
רבנו יצחק דוב הלוי
זעליגמאן בער באמבערגער

מאת

בנימין שלמה המבורגר

מכון מורשת אשכנז

בני-ברק תשנ"ב

תוכן הענינים

- | | |
|---------------------------------|-------------------------------|
| א. על ברכי הורים ומורים | יב. צביון בית הכנסת בוירצבורג |
| ב. משפחת חותנו | יג. מאבקיו בריפורמים |
| ג. תקופת וויזנברון | יד. עידוד הקמת קהילות נפרדות |
| ד. המאבק על רבנות ווירצבורג | טו. עצמאות החרדים בפראנקפורט |
| ה. ראש ישיבת ווירצבורג | טז. גאון הצדקה והחסד |
| ו. השפעת הרב וישיבתו | יז. למען יושבי ארץ ישראל |
| ז. תלמידיו | יח. משכמו ומעלה |
| ח. ספריו וחיבוריו | יט. הסתלקותו |
| ט. מוסדות חינוך לבני הנוער | כ. בניו וחתניו |
| י. בית המדרש למורים | כא. מנהגי הרב ובניו |
| יא. על משמר ההלכה ומסורת הדורות | |

א

על ברכי הורים ומורים

בה' מרחשון תקס"ח³, נולד ר' יצחק דוב, המכונה ר' זעליגמאן בער⁴ באמבערגער, בעיירה וויזנברון הסמוכה לקיצינגן אשר בדרום גרמניה. "וויזנענברון", כתב על עצמו, "מקום דירת אבותי הכשרים... זאת העיר הקטנה, ואנשים בה מעט המה, היא מקום מולדתי"⁵. אביו, החבר ר' שמחה הלוי וויזנברון-באמבערגער, היה סוחר ירא-שמים, למדן, שקדן, רחמן ואוהב-בריות⁶, אשר ספג מאביו הוא, המתמיד

"דער ווירצבורגער רב!", "רבה של ווירצבורג!" — זהו מושג מקודש המלווה את יהודי אשכנז כמאה וחמישים שנה¹. ווירצבורג קהילה קדומה היא, חכמי התורה פיארוה עוד בימי בעלי התוספות², ועם כל זה סתם "ווירצבורג רב" אינו אלא רבנו הגאון רבי יצחק דוב הלוי באמבערגער זצוק"ל.

במה זכה לשם עולם זה?

1. ראה למשל עדותו של הרב בנימין זאב יעקבזון, דברי בן שלמה, ירושלים תשי"ז, ח"א, עמ' קלב: "הרב הגאון מהור"ר יצחק דוב הלוי במברגר זצ"ל... היה מפורסם בתוך ההמונים באשכנז תחת התואר: 'דער ווירצבורג רב'". ואכן בתואר הזה הוא נזכר פעמים רבות בספרות החרדית הכתובה בגרמנית.

2. אין ידיעה ברורה מתי הגיעו ראשוני היהודים לוירצבורג. ודאי ישבו שם בכל תקופת הראשונים. בעת מסע הצלב השני נפגעו גם יהודי ווירצבורג, ועשרות מהם נהרגו. בין גדולי רבותינו שפעלו, לימדו ולמדו בוירצבורג, היו הראב"ן, חתנו הראב"ה, תלמידיו ה"אור זרוע", תלמידיו ר' מאיר בן ברוך ור' מרדכי בן הלל, ר' שמואל בן מנחם, ר' אלעזר בן משה הדרשן, מהר"ם מרוטנבורג, ה"שבלי הלקט" ועוד. עי' בהקדמתו של ידידי הרב שמחה חסידה שליט"א לספר שבלי הלקט, החלק השני, מכון ירושלים תשמ"ח, עמ' 20-26. בגזירת רינדפלייש בשנת ה' אלפים נ"ח, נהרגו כתשע מאות מיהודי ווירצבורג, והקהילה חרבה. לאחר זמן מה היא נתחדשה שוב, והתקיימה עד למגיפה השחורה בשנת ק"ט, בה נשרפו יהודי המקום. לאחר כמאה שנה שוב נשתקעו יהודים בוירצבורג ובית העלמין הוחזר להם, אולם לא זכו לישב בשלוה, הם סבלו מנגישות ועושיק, ולבסוף גורשו לצמיתות בשנת שכ"ז. ווירצבורג עמדה שוממת מיהודים עד ימי נאפוליאון. בשנת תקע"ד ישבו בעיר 15 משפחות, ואז התיישב בקרבם אב"ד מדינת ווירצבורג, הג"ר אברהם בינג, שמושב רבנותו היה עד אז בהיידנינגספלד. עי' Rabb. Dr. M. L. Bamberger, Ein Blick auf die Geschichte der Juden in Wuerzburg, Wuerzburg 1905.

3. Die juedische Presse, 24 Oct. 1878, p. 476. תאריך לידתו זה נזכר ברוב הביאוגראפיות שנכתבו עליו, בראשן החשובה שבהן שחברה בידי בנו של רבנו, הג"ר נתן באמבערגער. Nathan Bamberger, Rabbiner Seligmann Baer Bamberger dessen Leben und Wirken. Beigabe zum Jahresbericht pro 1896/1897, Israelitische Lehrbildungsanstalt zu Wuerzburg, Wuerzburg 1897 (להלן: ר' נתן ב"ב). ראה עוד: Herz Bamberger, Geschichte der Rabbiner der Stadt und des Bezirkes Wuerzburg, Wandsbeck 1905, p. 67 (להלן: ר' הירץ ב"ב).

4. כך היה מכונה בפי הבריות, וביותר בצעירותו. ראה בהסכמות הרבנים משנת תקצ"ט לספרו נחלי דבש, בהשוואה להסכמות שם משנת תרכ"ז. וראה למשל בספרי נביאים ראשונים, "דרך מסילה", ס' מלכים, פיורדא תר"ג, נאמענפערציכניס דער העררען זובקריבעטען (שמות החותמים לרכישת הספר), מופיע ברשימה של ווירצבורג: "הרב הגאב"ד מה"ו זעליגמאן בער נר"ו", אף בלא שם משפחתו "באמבערגער". — באשכנז הבדילו בין "שם קודש" לבין "שם חול". "שם קודש" הוא השם בלשון הקודש, כגון יצחק דוב, שניתן בברית מילה, והוא השם שבו עולים לספר תורה ונזכרים בו בתפילות. "שם חול", הוא הכינוי בידידי, כגון זעליגמאן בער, הניתן לתינוק בעריסתו בביתו במעמד ילדי הקהילה, מעמד הנקרא "חול-קרייש", בשבת שילדת הולכת בו לבית הכנסת שלושים יום אחר הלידה. בשם העריסה, שם החול, שניתן אז, משתמשים בחיי החולין של יום יום. בדרך כלל שם החול הוא תרגומו של שם הקודש שניתן לילד, או שהוא שם קבוע ונרדף לשם קודש מסוים.

5. לשון רבנו בהקדמה לס' נחלי דבש.

6. על מצבתו הקיימת עוד היום כתוב: "כהר"ר שמחה וויזנברון / פ"נ / איש אשר היה לו החכמה והמדע / השכים והעריב לעסוק בתורה ועסק / מו"מ באמונה גמל טוב וחסד עם כל / טרח ויגע מאוד להדריך בניו בתורה וביראה / פרס לרעב לחמו וכספו לדלים / כ"ה שמחה בן כ"ה נתן הלוי נר"ן / בש"ט יום ה' י"ט טבת תקפ"ז ל' / תנ"צ"ב"ה". — התואר "כהר"ר", ניתן בדרך כלל למי שקיבל סמיכת "חבר". לר' שמחה אכן היתה סמיכת "חבר", הנזכרת אצל הג"ר אברהם בינג בהתרת הוראה שנתן לבנו רבנו. ראה להלן ריש פרק ד', ובכתובת בתו מרת רעכל, ראה להלן הע' 15. בספר רישום האזרחים של וויזנברון (מס' 154), נרשמו פרטים על פטירתו. צילום הרישום ופיענוחו נעשו ע"י ד"ר ס. ווינש, ארכיונאי בוירצבורג, Staatsarchiv Wuerzburg, Nr. 2892/77 — F. (B), Wuerzburg 13.12.1977. זה לשון הרישום: "ביום 18 בינואר [1827] בשעה 12 בצהריים נפטר משבץ סימון פיידל באמבערגער, סוחר ויהודי חסות של ווירצבורג, בשנתו ה-58, ונקבר למחרת היום". — "סימון" הוא כינוי גרמני לשם "שמחה", שלא היה מוכר רשמית בגרמניה. השם "פיידל" אינו

תלמידי חכמים, וברוח זו של אהבת תורה וגמילות חסד חניכה את ילדיה¹⁷. השכלה כללית קיבל הבן, זעליגמאן בער, בבית הספר היסודי שבכפר הולדתו¹⁸. רוב זמנו של הילד המבריק הוקדש ללימוד תורה וגמרא, ולשם כך שכר לו האב מלמדים פרטיים. הרבה למד אצל רב המקום, רבי גרשון לוי¹⁹. בילדותו לא נמשך אחרי משחקים, והעדיף את הלימוד השקדני. הוא רכש לעצמו ידיעות מרובות שהפליאו כבר אז את כל מכיריו²⁰.

בטרם מלאו לו חמש עשרה שנים, נשלח ללמוד בישיבה הגדולה והמפורסמת בפיוורדא (פירט), בה עוד למדו אז מאות בחורים תורה לפי סגנון

הרבה והרביץ / תורה בישראל שמו הטוב נודע / בשערי' הי' אוהב שלום ורוח / שלום והי' עניו מאוד וכל מעשיו / ועסקיו הי' לשם שמים ולאח' שהי' ע"ה שנים נתבקש בישיבה / של מעלה ביום ג' זין אב / תקע"ל ת' נ' צ' ב' ה"י. צילום המצבה נמצא בס' משפחת במברגר, ירושלים תשל"ט, עמ' מו. את התכתבותו ההלכתית עם ידיד נפשו הג"ר נח חיים צבי ברלין בעל "עצי ארזים", וכתביו האחרים, מצטט ומזכיר נכדו, רבנו, במלאכת שמים, כלל ט"ו בינה ס"ק ב'; הקדמה לס' מורה לזובחים, הערה ט; דברי רבנו בספרו של רבו הג"ר בנימין וולף האמבורגר, שער הזקנים, ח"ב, זולצבאך תק"ץ, דף קטז ע"ב; שו"ת יד הלוי, ח"ג, סי' קכ"ח.

12. הרב שמחה באמברגר, זכר י"ד, והוא תולדות רבנו הגדול יצחק דוב הלוי במברגר ז"ל הנקרא בפי כל: ווירצבורגר רב, קרית מוצקין תשי"ח, עמ' 1. (להלן: זכר י"ד).

13. Die juedische Presse, 24. Oct. 78, p. 476.

14. זכר י"ד, עמ' 2; הרב יצחק אדלר, "מנהגי הרב זצ"ל והנהגותיו", הרב יצחק דב הלוי במברגר ז"ל – קובץ מאמרים וחידושי תורה, הוצאת המעין תשל"ט, עמ' 80, הע' 4.

15. אחותו הגדולה, מרת רעכל (רגינה), נישאה לר' דוד רוזנבוש בוויזנברון בט' אלול תקפ"ה. כך לפי נוסח הכתובה שלהם שצילמו נמסר לי ע"י הר"ר צבי הלוי באמברגרער הי"ו. וכן הוא התאריך בספר רישום האזרחים של וויזנברון (מס' 154), הנ"ל. בנם שמחה סימון רוזנבוש היגר לארצות הברית בשנת תר"י והשתקע בבאלטימור. (בן משפחה בשם זאלאמאן – שלמה – ראזענבוש, נמנה, יחד עם הוירצבורגר רב, בין החותמים על נביאים ראשונים, "דרך מסילה", ס' מלכים, פיוורדא תר"ג, ברשימת "וויזענברון").

16. אחותו השניה, מרת רבקה, נישאה לר' ליב פלאם בשנת תקצ"א, והתיישבה בכפר מגוריו ננצחיים. הם קבורים בביה"ק הסמוך בהיטנהיים.

17. ראה נוסח מצבתה לעיל הערה 9.

18. ר' נתן ב"ב, עמ' VI; זכר י"ד, עמ' 1.

19. אין עליו ידיעות משום מקום אחר, מלבד איזכור שמו אצל כתבי תולדותיו של רבנו.

20. דיא יידישע פרעססע, שם.

הגדול ר' נתן פייטל⁷ וויזנברון, את אהבת התורה⁸. אמו הצדקנית של ר' יצחק דוב, מרת יהודית⁹, היתה בת הג"ר משה אריה ליב הלוי האצפלה, ריש מתיבתא בהיידנינגספלד¹⁰ ו"רב המדינה" של מחוז ווירצבורג¹¹, ואשתו מרת מיילא¹².

ר' יצחק דוב היה בן יחיד¹³. לפניו נולדו שתי בנות¹⁴, רחל (רגינה) רוזנבוש¹⁵ ורבקה פלאם¹⁶. שאיפותיהם החומריות של ההורים היו מצומצמות. הם השקיעו מאמצים גדולים בחינוך ילדיהם לחיי תורה מלאים, אדיר חפצם היה לראות את בנם גדל בתורה. על האמא מרת יהודית נאמר, שהיתה מכבדת לומדי תורה, את אביה הלומדן הגדול ושאר

שמו אלא שם אביו. (מקובל היה בעת ההיא לכנות את הבן יחד עם שם אביו, כגון ר' שמשון רפאל הירש, ששמו המדויק היה ר' שמשון ב"ר רפאל). שם משפחתו הרשמי בפני השלטונות היה "באמברגרער", כנראה על שם אחד מאבותיו שישב בעיר באמברג. בפי היהודים היה מכונה "וויזנברון", על שם מקום מגוריו הוא. כידוע, עד לתקופה ההיא לא היו לרוב היהודים שמות משפחה קבועים. אין סיבה לחפש קרבת משפחה בינו לבין הג"ר יעקב קופל הלוי באמברגרער אב"ד וורמיישא. עי' במאמרו של הרב נתן רפאל אויערבך, "הרב יעקב קאפיל הלוי באמברגר זצ"ל", המעין, כרך טו גליון ד, תמוז תשל"ה, עמ' 3, הע' 4.

7. שם החול המקובל "לנתן" היה "פייטל". בארצות גרמניה הדרומיות היו הוגים את הדלי"ת בכבודות, בדומה לטי"ת. בכתבים מאיזורים אלה, נזכרים שמות כמו "פידל" או "מאדל", שבדיבור הגו אותם: "פייטל" ו"מוטל".

8. זה נוסח מצבתו: "כ"ה פידל וויזענברון / פ"נ / איש ישר וכשר זקן ושבע ימים הלך / בדרך תמים מעליו היו שלמים / ועסק בתורה יום ולילה כ"ה נתן בן כ"ה / שמחה נר"ן יום ד' ז' ניסן תק"ע ל' / תנצב"ה".

9. רבנו הזכירה לשבח בהקדמתו לס' מלאכת שמים: "שם אמי מורתי א"ח הצו"ח מרת יודית זללה", בת הרבני הצדיק מוה"ר משה אריה הלוי זללה"ה. עוד כתב עליה בשערי שמחה, ח"ב, עמ' קז; שו"ת יד הלוי, ח"א, אור"ח, סי' צ"ה: "נהירנא שכד הוינא טליא שמעתי מפי אמי מורתי הצדקת זללה"ה, שפעם אחת לא התירו הב"ד של היידנינגספלד כ"א מצות של דגן שקורין ראנגען". על מצבתה קברה בבית העלמין ברדלזה נאמר: "אשת הר"ר שמחה סג"ל זצ"ל / פ' – וויזנברון – ט' / חוטר מגזע ישרים / מנעוריה כבדה הורים / ומורים חזקה ידי דלים / ובצדקה וג"ח לילות גם / ימים תקרא עטרת / בעלה ותפארת בניה / ה"ה האשה מרת יודית / בת הרב מהור"ר משה / ארי' סג"ל זצ"ל נר"ן ח' / תמוז תקצ"ה לפ"ק / תינצ'ביה". צילום המצבה מופיע בס' משפחת במברגר, ירושלים תשל"ט, עמ' מו.

10. האצפלה היא שמה של היידנינגספלד בפי היהודים.

11. מצבתו מתארת בקצרה את אישיותו: "פ"ט / המאור הגדול הצדיק / מהו' משה ליב בן מהו' / קלמן ס'ג"ל] מה"פ [=מהאצפלה] אשר הי' / לערך מ"ד שני' מלמד ב'ביה"מ' / במדינת וו"ב [=ווירצבורג] וכמה שני' הי' מ"צ / והעמיד תלמידים

מלעבור על דבריו²⁵. בפירודא התקרב גם אל הג"ר מנחם מנדל קרגוי (קארגאו) בעל "גידולי טהרה"²⁶, שעמו עמד בקשר הלכתי הדוק אחרי עזיבתו את פירודא²⁷, ולעתים היה מוציא ומביא אצלו מתורת הג"ר אברהם בינג אב"ד ווירצבורג²⁸. רבנו היה מקורב וחביב גם אצל הג"ר נתן נטע שנייטך, מגדולי חכמי פירודא ודיין בקהילה²⁹.

כחמש שנים למד ר' יצחק דוב בפירודא, ולן בעומקה של תורה לשמה, ללא שום כונה לשמש אי-פעם ברבנות. המאור שבתורה שילהב את רוחו ונשמתו. הוא ביקש לקדש את כל אברי גופו, ובהיותו בן שבע עשרה, בימי רתחת הבחורות, קיבל על עצמו החלטה נחושה לרכא את כל התשוקות והתאוות

הישיבות הותיקות באשכנז. בשנתו הראשונה בישיבה למד אצל הדיין והר"מ הנודע הג"ר יהודה ליב האלברשטאט²¹ ושמע את שיעורו הקבוע²². ראש הישיבה בעת ההיא היה אחד מגדולי הדור, הג"ר בנימין וולף האמבורגר, בעל "נחלת בנימין" ו"שער הזקנים"²³. הוא הכיר עד מהרה בסגולותיו המיוחדות של התלמיד מווירצבורג, בכחו השכלי והתמדתו המופלגת, ומנהו בין תלמידיו הטובים והמצטיינים ביותר. הרב חיבבו וקירבו ונתן בו אימון רב. לפעמים מסר לידו את כתביו על מנת שיעתיקם ויכנסם לדפוס²⁴. ראש ישיבת פירודא נשא ונתן עמו בהלכה בעל פה ובכתב, וכל ימיו נשא ר' יצחק דוב את תורתו על שפתיו, ראה בו את רבו המובהק ונזהר

שמחה, סי' פ"א, פ"ז; שו"ת זכר שמחה, סי' קצ"ז; שו"ת יד הלוי, ח"א, או"ח סי' ל"ז, ל"ח, מ"א, ע', פ"ט, קי"ד; יו"ד, סי' ס"ג, קט"ז, קי"ז, ר"ב; שו"ת יד הלוי, ח"ב, סי' י"ג, מ"א, נ"ח; שו"ת יד הלוי, ח"ג, סי' ק"ז, ק"ח, קל"ט, קע"ה; לקוטי הלוי, עמ' 44; שו"ת רבי עזריאל הילדעסהיימער, ח"ב, סי' נ"ח; הגהות על משניות לרי"ד במברגר, המעין, כרך כה גליון א, תשרי תשמ"ה, עמ' 67.

26. גאון אדיר, צנוע ונחבא אל הכלים. נולד בפרוסטיבור, בוהמיה בשנת תקל"ב. למד בישיבות של כמה מגדולי הדור, ה"נודע ביהודה" בפראג, הג"ר נתן אדלר וה"הפלאה" בפפד"מ, והג"ר הירץ שייאר במגנצא. שימש כדיין בפאריז ובפירודא, ורבים מבני ישיבת פירודא קנו תורה גם מפיו. חיבר את הספר "גידולי טהרה" על ה' מקוואות, שמהוה ספר יסוד בתחום זה. נפטר בערב ראש השנה תר"ג. עי' לוונשטיין, שם, ח"ב, עמ' 118-119.

27. עי' גידולי טהרה, שו"ת, סי' י"ז, כ"ה, ל"ב, ל"ז; תשובות לבעל גידולי טהרה, בתוך: הערות והארות על שתיים ושלישים ממסכתות הש"ס, מאת הרב אברהם סופר, ירושלם תשל"ו, עמ' טו; נחלי דבש, הסכמה, הקדמת המחבר, עמ' 35, 39, 48-49, 63, 21, 24, 28, 30, 1, 4, 6, 10, 13; מלאכת שמים, כללים וס"ק, א' (י"ג, ט"ו), ב' (א'), ח' (ה'), ט' (י"ט), י"ח (י"ט), כ"ה (ג'); שערי שמחה, ח"א, עמ' ג'; שם, ח"ב, עמ' לא, לב; שו"ת נטיעה של שמחה, סי' ר', י"ד, כ"ב, כ"ד, ל"ח, מ"ח, נ"ז, ע"ג, פ"ד; שו"ת זכר שמחה, סי' מ"ה, מ"ט, צ"ב, קי"א, קי"ג, קט"ז, קי"ט, קכ"ו, קנ"ה, קפ"ד, קפ"ה, קצ"ז, קצ"ח, קצ"ט, ר"ג, ר"ד, רכ"ג; שו"ת יד הלוי, ח"א, הקדמה; או"ח סי' כ"ד, ל"ו, מ"ב, ס"ה, ס"ח, ס"ט, ע', ע"ו, פ"ה, קי"ד, קט"ו; יו"ד, סי' א', כ"ד, מ"ה, נ', נ"א, נ"ז, נ"ט, ס"ג, ע', צ"א, קי"א, קי"ב, קי"ו, קט"ו, קי"ז, קי"ח, קי"ט, קל"ד, קע"ה, קפ"ט, קצ"ז, קצ"ח, ר"ח, רכ"ב; אה"ע, סי' י"ד, ל"ו, מ"ד, מ"ו, מ"ט, נ', נ"א, ס'; שו"ת יד הלוי, ח"ב, סי' י', מ"ד, מ"ה, מ"ו, נ'; שו"ת יד הלוי, ח"ג, סי' פ"א, צ"ד, צ"ט, ק', קי"ג, קכ"ב, קכ"ו, קל"ט, קנ"ו; שו"ת מלמד להועיל, יו"ד, סי' ס"ו, צ"ח; שם, אה"ע, סי' ה', מ"ט; שו"ת שארית שמחה, סי' כ"ט, ל"א, ס"ה; כתב עת המעין, כרך יג גליון ד, תמוז תשל"ג, עמ' 1; שו"ת בנין ציון השלם, ירושלים תשמ"ט, ח"א, סי' ע"ג הע' 34.

28. עי' למשל שו"ת מלמד להועיל, אה"ע, סי' מ"ט.

29. שו"ת ריב"ם שנייטוך, הסכמת הג"ר שמחה באמברגרער.

21. שקדן גדול ובעל מידות נפלא, שהעמיד תלמידים הרבה, אשר נפוצו ברחבי מרכז אירופה. נפטר בא' אייר תקצ"א. עקבות פעילותו כדיין בפירודא, נשתמרו בשו"ת חת"ס, אה"ע ח"א, סי' פ"א. ראה גם הסכמתו למסכת ברכות, דפוס פירודא תקפ"ט. מעט מחידושו מפורסם בספרי חברו הג"ר וולף האמבורגר. עי' L. Loewenstein, Zur Geschichte der Juden in Fuerth, Hildesheim 1974, II, p. 106 (על מקורותיו יש להוסיף: שער הזקנים, ח"א, דף יג ע"ב; שמלת בנימין, ח"א, דף קסה ע"א, קסו ע"ב; אגרת רשפי קשת, עמ' VI; שומר ציון הנאמן, גליון ע"ד, י"ב אייר תר"ט, בדברי תלמידו הג"ר אברהם ווכסלר אב"ד שוואבאך; הקדמת ספר תלמידו הג"ר נתן בנימין ליבר ראב"ד פרסבורג, שארית נתן בנימין, ווייטצען תרע"ח). בנו רבי אליעזר האלברשטאט היה מעולי ירושלים, בה נפטר כ"ה שבט תרי"ג. עי' רא"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ח"ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 244.

22. ר' נתן ב"ב, עמ' VI.

23. הג"ר אברהם בנימין וולף האמבורגר נולד בפירודא בשנת תק"ל. הוא היה נינו של הג"ר יששכר בערמן פרנקל בעל "מטה יששכר". בהיותו בן שנתיים נפטר אביו הלמדן רבי אליעזר אהרן ליפמן האמבורגר. בנעוריו למד אצל חכמי פירודא. רבו המובהק היה הג"ר משולם זלמן הכהן בעל "בגדי כהונה" אב"ד פירודא. למרות מחלותיו הרבות, עסק כל ימיו בהרבצת תורה והעמיד תלמידים לאלפים. ניהל מלחמות קשות נגד הריפורמים האלימים שבעירו, שבדרכים מגונות וברוטאליות ביותר הביאו לסגירת ישיבתו הגדולה בעצם פריחתה. ידידות עמוקה רחש לו גדול הדור מרן ה"חתם סופר", שנענה להצעתו להשתקע בפירודא ולבסס בה את ישיבתו, תוכנית שהכשילה פרנסי פרסבורג. נפטר בגיל שמונים ואחת בד' סיון תר"י. עי' לוונשטיין, שם, ח"א, עמ' 209-214. מלבד ספריו הגדולים, "שער הזקנים", "שמלת בנימין", "נחלת בנימין", "אלון בכות", מצויים דברי תורתו בהרבה מספרי בני דורו, ולא כאן המקום לסכם אותם.

24. M. Kiserling, Allgemeine Zeitung des Judenthums, 5 Nov. 78, 716 p. (להלן: קייזרלינג, אצ"י).

25. עי' שער הזקנים, ח"ב, זולצבאך תק"ץ, דפים קיא, קמח, קנ; שמלת בנימין, פירודא ת"ר, ח"א, דפים ט, מז, קיא, קלט, קמ; שם, ח"ב, הקדמה; נחלי דבש, הסכמה, עמ' 7, 63; מלאכת שמים, סי' ו' בינה ט"ו; שם, דף פו טור ג; שו"ת נטיעה של

עד כדי עילפון. חבריו מאותם ימים העידו שראו בו כבר מגיל זה את התכונות הבסיסיות שליווהו כל ימיו – הוא היה משוחרר לגמרי מאהבת תענוגות, רדיפת ממון ורכוש; אלה היו ממנו והלאה ולא יכלו לגרום לו שום פיתוי³⁰.

אביו, ר' שמחה, קיבל על עצמו עול כספי גדול לפי מידת אמצעיו, כדי לאפשר לו להתמסר כולו ללימוד תורה ללא הפרעה וקשיי קיום, ללא צורך בחיזור אחר אכילת "ימים" וקבלת תמיכה מאנשים שונים. הוריו חסכו מהכנסתם הדלה ושלחו לו דמי מחיה מצומצמים, בלא שהבן ידע כלום על הדוחק הרב שדחקו עצמם עבורו³¹. לימים יזכיר רבנו לשבח ולתהילה את "אדוני אבי התורני כ"ה שמחה הלוי זללה"ה, אשר טרח ויגע את עצמו מאד להביאני בעה"י לתלמוד תורה"³². הסכומים שקיבל אז מאביו היו קטנים, והם הספיקו אך ורק לצרכי קיומו המינימאליים, והוא, שהשתוקק להפריש מעשר ממעותיו, כפי שהקפידו רוב יהודי אשכנז, לא יכל לעשות זאת. לפיכך ביקש מחברו הטוב ביותר, שהיה במצב כלכלי דומה לשלו, שיחליף עמו את מעשרותיו. כך קיימו שניהם את המצוה כהלכתה בלא לקפח את פרנסתם המצומצמת³³.

בצהרי יום י"ט טבת תקפ"ז נפטר אבי רבנו, ר' שמחה, בהיותו בן 57, ולמחרת הובא לקבורה³⁴. משענתו הכלכלית המצומצמת של רבנו התמוטטה.

הוא נאלץ בעקבות זאת להפסיק את לימודיו בישיבת פיורדא ולהצטרף אל אמו בוויזנברון³⁵. דבר זה ודאי לא בא לו בקלות. באחד מספריו כתב כי צריך "שישימו התלמידים אל לבם, שלא תמיד ידור רבם עמם במחיצתם, כי יצטרכו לעזוב בית מדרשו ולבנות לעצמם בית נאמן, להגדיל תורה ולהאדירה. ועל כן, כל רגע ורגע שזוכים לחסות בצל רבם, יהיה להם דבר בלתי נערך בגדולתו ויקרו"³⁶. משעזב את הישיבה לאחר חמש שנות לימוד, והוא כבן עשרים, העניק לו רבו הגר"ו האמבורגר התרת הוראה³⁷. רבו זה העיד ש"תלמידי הרבני המופלא ומופלג בתורה ויראה מוהר"ר יצחק דוב מוויזנברון... הוא חריף ובקי בחדרי תורה, על כן כל מן דין סמוכו לנו"³⁸. אלא שלרבנו לא היו שום תכניות לשמש במשרה רבנית כלשהי. כשחזר לוויזנברון, פתח חנות לכלי בית ומיני סדקית, כדי להתפרנס ממעשי ידיו. "וויזנברון... היא מקום מולדתי, ואותה גם למושב לי בחרתי, ובה נטעתי אהלי"³⁹. כאן המשיך את תלמודו בשקדנות עצומה, כשהוא הוגה בתורה בכל רגע פנוי, ומקדיש לה את רוב שעות הלילה⁴⁰. עסקי החנות שלו היו עבורו מקור לבירורים הלכתיים. כך פנה פעם אל הג"ר אברהם בינג בשאלה "בענין כלי העללהופן"⁴¹, דהיינו שיש לי בחנות שלי קדרות של ברזל למכור, וקנתה אחותי תחי' ממני אחת לקבעה בבית החורף שלה לכלי העללהופן, ונסתפקתי מה דינה לענין טבילה"⁴².

30. הספדו של חבר נעוריו ומחותנו הג"ר אברהם אדלר, אב"ד אשאפנבורג. על פי דיווח שהופיע ב"Der Israelit, 27. Nov 78. p. 1193.

31. ר' נתן ב"ב, עמ' VI.

32. הקדמתו לס' מלאכת שמים.

33. הרב יוסף אונא, זכרון יוסף, כפר הרא"ה תשמ"ג, עמ' 558. על תקופת לימודיו וחבריו בפיוורדא אין בידינו פרטים רבים. זכר להם בכתבי רבנו, כמו בשו"ת יד הלוי, ח"ב, סי' י': "אני זוכר שחברנו ר' אשר, המכונה קנעבל נוסבאום נר"ו, שהיה לומד עמנו בפיוורדא, הראני דבר תמוה".

34. ראה לעיל הערה 6.

35. אף אחד מכותבי תולדות רבנו לא דיבר על סיבת עזיבת הישיבה בפיוורדא שנתיים לפני חתונתו. אולם אחר שנתברר לנו תאריך פטירתו של האב, מתוך נוסח מצבתו, וביודענו מעדות הג"ר נתן באמבערגער שהאב ר' שמחה תמך ברבנו במאמצים מרובים, עולה לפנינו תמונה ברורה למדי, לפיה לא יכלה האם האלמנה להמשיך ולתמוך בלימודיו של רבנו בפיוורדא, והוא

נאלץ לחזור לוויזנברון כדי לשאת בעול הפרנסה, שנתיים לפני נישואיו.

36. קורא באמת, ח"א, עמ' 21.

37. לפי ר' שמחה באמבערגער, זכר י"ד, עמ' 2, קיבל התרת הוראה גם מר"מ קרגוי, אבל אביו ר' נתן באמבערגער בביאוגרפיה שלו אינו מזכיר אלא את זו שקיבל מרב"ו האמבורג.

38. כתב התרת הוראה אינו קיים עוד. לשונו של ראב"ו האמבורגר לקוח מהסכמתו לספרו של רבנו נחלי דבש, וממנה אנו רואים איך תיאר אותו כמה שנים לאחר מכן.

39. לשון רבנו בהקדמתו לס' נחלי דבש.

40. ר' נתן ב"ב, עמ' VI.

41. סיר חרס גדול. בדיאלקט הבאווארי נקרא סיר Haven. השוה לקט יושר, או"ח, עמ' 82: "כלי חרס חדש שהוא גדול שקו' בל"א האבן". שם, י"ד, עמ' 87: "היה כלי חרס בבית החורף... שקו' בל"א היבן".

42. כת"י המובא בתוך: הרב יצחק דב הלוי במברגר ז"ל – קובץ מאמרים וחיידושי תורה, עמ' 80.

ב

משפחת חותנו

תורה מבארו של ה"הפלאה"⁵. לאחר נישואיו השתקע בעיר מגורי אביו, וסייע לו בהנהגתה הרוחנית של הקהילה. משנת תקנ"ב ואילך מילא תפקידי דיין בפולדא, ועם פטירתו של אביו ר' שלמה זלמן נבחר למלא את מקומו כאב"ד הקהילה. ר' יצחק זקל החזיק ישיבה בפולדא⁶, והרביץ תורה יחד עם תלמיד חכם בשם ר' ליב היילברון. מן התלמידים שלמדו אצלו ואחר כך גם אצל חתנו ה"וירצבורגער רב", ידוע הג"ר אשר אנשל שטרן, אב"ד האמבורג⁷. פעל רבות למען יושבי ארץ ישראל ועניי ירושלים⁸. בימיו התגברה השפעת המתחדשים והריפורמים, והוא יצא נגדם בעוז וגבורה, להגן על תורת ישראל⁹. בקהילתו תיקן תקנות שנשתמרו בה שנים רבות אחר פטירתו¹⁰. הוא חי עוד כעשר שנים אחר שרבנו נשא לאשה את בתו מרת קילה, ונפטר בח"י אב תקצ"ט¹¹. גם

בשנת תק"ץ, בהגיעו לגיל עשרים ושנים, נשא לאשה בת גדולים, את מרת קילה, בת הג"ר יצחק זקל וורמסר אב"ד פולדא; גאון בן גאון; בנו של הג"ר שלמה זלמן מיכלשטאט. ר' שלמה זלמן היה כפי הנראה יליד הקהילה העתיקה ביותר באשכנז, וורמס, ומכאן דבק בו הכינוי וורמסר¹. במשך כמה שנים ישב באופנבאך הסמוכה לפראנקפורט, והחל משנת תקכ"ב שימש כאב"ד בשטאטאלנגספלד, ויצא שמו כאחד מגדולי הרבנים². בשנת תק"מ עלה על כס רבנות פולדא והמחוז. נפטר בערב חנוכה תקס"ז, והספדים עליו נישאו בקהילותיה הגדולות של אשכנז³. הותיר אחריו כתבים ותשובות, הקיימים עוד בימינו, לפחות בחלקם, אך עד כה רק פירורים מהם הגיעו לדפוס⁴.

בנו הג"ר יצחק זקל, הלך בצעירותו לפפד"מ לשאוב

124. כמו כן סליחה אחת שחברה על ידו או על יד בנו ר' יצחק זקל, שם, עמ' 595-597. עוד ממנו בירחון התורני "מוריה", שנה י', גליון א"ב, עמ' יד. כתבים שלו היו גם בידי רבנו, והזכירם בספרו שערי שמחה, ח"ב, עמ' קז; שו"ת יד הלוי, ח"א, או"ח, סי' צ"ה: "יש בידי כתב יד מחמי זקני הרב הגדול מהור"ר זלמן ווירמש זצלה"ה שהיה אב"ד בפולדא משנת תקל"א". ביאור הדברים, שכתה"י הוא משנת תקל"א, ולא שהיה אב"ד בפולדא בשנה ההיא, כי לפולדא הגיע ר' שלמה זלמן רק בשנת תק"מ. ועי' שו"ת יד הלוי, ח"א, או"ח, סי' צ"ה. על תוכנית להדפיס את כתביו, ראה "מוריה", שנה טז, גליון יא"ב, מנ"א תשמ"ט, עמ' כז.

5. בכתביו מצויים חידושים של רבו זה. עי' הרב יצחק דב הלוי במברגר ז"ל, קובץ מאמרים וחידושי תורה, הוצאת המעין, ירושלים תשל"ט, עמ' 49.

6. באגרות הפקידים ואמרכלים מאמשרדס, הוא מתואר תמיד בתור "אב"ד ור"מ". ראה להלן הע' 8.

7. עי' ר"י דוקקס, אוה למושב, קראקא תרס"ג, עמ' 125; י' וולפסברג, אה"ו, בתוך: ערים ואמהות בישראל, ח"א, ירושלים תש"ח, עמ' 38.

8. עי' אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדס, ח"א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 124, 138; ח"ב, ירושלים תשל"ל, עמ' 160; ח"ג, ירושלים תשל"ט, עמ' 224.

9. מורגל היה בפיו: "סתירת זקנים בנין" (מגילה לא ע"ב) — מי שירצה לסתור דברים זקנים, צריך להבין תחלה בנינים. שו"ת זכר שמחה, סי' קכ"ה.

10. עי' שו"ת בנין ציון השלם, ירושלים תשמ"ט, חלק שלישי, סי' ל"ג.

11. במימורבך של פולדא כתוב עליו: "מורנו ורבנו הרב הגאון המפורסם פאר הדור מוה' יצחק זקל ווירמש, אשר בחיי אביו

1. רבנו יצחק דוב באמבערגער ובניו מעולם לא הזכירו, ולוא ברמז, כאילו מתייחסת משפחת ר' שלמה זלמן מיכלשטאט-וורמס אל הג"ר אליהו לואנץ אב"ד וורמיישא, הידוע בכינויו "הבעל שם מוורמיישא". חוקרי גנאלוגיה מאוחרים הציגו אילן יוחסין של משפחת מיכלשטאט וורמס, ובו רשימת שמות המוליכה את המשפחה אל הבע"ש מוורמס, ולמעלה בקודש, לר' יולמן מרוסיהיים ועד לרש"י. עי' משפחת במברגר, צאצאי הרב יצחק דוב הלוי במברגר, ירושלים תשל"ט, מדור אנגלי, עמ' XIV-XIII. עריכתו של אילן זה הושפעה כנראה מאילן אחר שערכו לפני כן גנאלוגים למשפחתו של ר' יעקב רוזנהיים והבעל שם מיכלשטאט. אולם בדיקה מדוקדקת, לאור מקורות ומסמכים של ממש, מראה שרצף השמות שם הוא לא נכון ויש בו חוליות שאינן מתקשרות. כתבתי על כך בהערותי לספר המנהגים דק"ק וורמיישא, ח"ב, מכון ירושלים תשנ"ב, עמ' עד.

2. הסכמה ממנו ביום י"ב כסליו תקל"ה, ניתנה לג"ר אליהו ז"ק שידלוב, על ספר חידושים למסכתות זכחים מנחות ותמורה, עטרת אליהו, פיורדא תקל"ו. שמו מופיע גם ברשימות החותמים על חומש "דרך סלולה", ספר דברים, פיורדא תקס"ג; תהלים "זמירות ישראל", פיורדא תקס"ה.

3. הספד עליו נמצא בספרו של אב"ד פפד"מ הג"ר צבי הירש הורוויץ, לחמי תודה, אויפבך תקע"ו, דף יב. להספד זה רמז רבנו בהקדמתו לס' מלאכת שמים. בספר הזכרת נשמות (מימורבך) דק"ק פולדא נאמר עליו: "מורנו ורבנו מהו' שלמה ב"ה יהודא מיכלשטאט מק"ק ווירמש, אשר דר בק"ק אפ"ב, אחר נשא אשתו החסידה מ' מערלה זלה"ה שמה, והי' ח"י שנים אב"ד בק"ק שטט ל"פ ועוד כ"ח שנים בצילו חייו ופרי צדקתו אכלנו וכו', ערב חנוכה תקס"ז" (הנוסח מובא בהקדמת שו"ת זכר שמחה, הערה 2).

4. תשובה בודדת, בענין ספק בכור, מתוך תכריך כתבים שלו ושל בנו, הדפיס הרב יוסף אונא. ראה זכרון יוסף, עמ' 121-

הוא, כאביו, הותיר אחריו חידושי תורה ותשובות בכתב יד¹².

חמותו של רבנו, מרת צערלה אשת ר' יצחק זקל, היתה בתו של רבי נתן ב"ר מרדכי כ"ץ אדלר, תלמיד חכם מופלג בפראנקפורט, שבפטירתו בכ"ב אייר תקמ"ד זכה לקבל סמיכת "מורנו"¹³ – תואר נדיר בקהילה מעטירה זו¹⁴. הוא היה קרוב משפחה של הנשר הגדול, החסיד שבכהונה, הג"ר נתן ב"ר יעקב שמעון אדלר, רבו של החת"ס¹⁵. אמה של מרת צערלה, מרת קילה אשת ר' נתן ב"ר מרדכי, היתה בתו של אחד מגדולי אשכנזי הבולטים, הג"ר דוד שטראוס אב"ד פיורדא¹⁶. אחותה של קילה שטראוס-אדלר, מרת שרלה, היתה נשואה לפנייה לר' נתן אדלר, ואחר פטירתה נישאה היא לו, אך גם היא

הרב הגאון מוה' שלמה זלמן הי' לתנא דמסייע בעסקי רבנות י"ד שנה, וכאשר כבה המנורה שר התורה ע"ח [=ערב חנוכה] תקס"ז, נהג צאן קדשים על שכמו המשרה ביראת ר' טהורה, לאמונה גבור בארץ גדר ועמד בפרץ, ואף באחרית שניו, שהיו לו ע"י בגידת הזמן שהי' שונא מכל התחדשות טרדות רבות ומכאובות, לא פסק פומי' מגרסא וקבל הכל באהבה גמורה, עד ח"י אב (התקל"ט) [התקצ"ט] ליצירה, עלתה נשמתו למעלה, ונקבר למחרתו בהספד מר ויללה, נאסף בחטאינו גבירנו, סר מחמד עינינו ומגיננו וכו'". ועי' P. Arnsberg, Die juedischen Gemeinden in Hessen, Erster Band, Darmstadt 1971, p. 225. עליו שנשא הג"ר יעקב רוזנברג, אב"ד דיסלדורף, פולדא וגרונינגן, נמצא ברשות נינו הרב יהודה פסח שינברגר שליט"א, ירושלים.

12. כת"י ממנו ברשות בית הספרים הלאומי בירושלים, ומספרו 539. 4. עי' רצ"י לייטנר, מנהגי פרנקפורט, ירושלים תשמ"ב, עמ' יב. מתורתו הביאו רבנו ובניו במלאכת שמים, כלל י"ז ס"ק ז', ושם דף פה ע"ב; שערי שמחה, ח"ב, עמ' כג; עבודת הלויים, פי' על הרי"ף לר"י מלוניל, פפד"מ תרל"א, עמ' קכו הע' ג'; שו"ת יד הלוי, ח"א, אור"ח סי' ס"ג; יו"ד, ס"ג, פ"ד; שו"ת יד הלוי, ח"ב, סי' ס"א; שו"ת זכר שמחה, סי' מ', קכ"ה, קל"ה; הרב יצחק דב הלוי במברגר ז"ל, קובץ מאמרים וחידושי תורה, הוצאת המעין, ירושלים תשל"ט, עמ' 49; הגהות על משניות מהרה"ג יצחק דוב הלוי במברגר, המעין, תשרי תשד"מ, עמ' 67. פרטים על התכתבות תורנית שלו עם הג"ר אהרן פולד מפפד"מ, ראה בהקדמת ספרו בית אהרן, פפד"מ תר"ן, עמ' XII, XI, II. הגהותיו על משניות סדר זרעים, פורסמו ב"מוריה", מנ"א תשמ"ט, עמ' כז-ל. וראה שם על תוכנית להדפיס את כתביו.

13. בספר הזכרון של קהילת פפד"מ כתוב עליו: "אור ליום ה' כ"ב הנ"ל [אייר תקמ"ד]. נ' הזקן התורני כהר"ר נתן בן המנוח כהר"ר מרדכי אדליר כ"ץ זצ"ל, ונ' למחרתו יום ה' הנ"ל, למעלה ב"ח [=בית חיים] סמוך לחומה דרומית לשמאל ראש ב"מ [=בר מינן] עומדת מצבת אביו הנ"ל. וכבוד נעשה לו במותו, שמוסמך בשם מורנו. ר"מ הורוויץ, רבני פרנקפורט, ירושלים תשל"ב, עמ' 290.

14. ראה מה שכתבתי בתולדות רבנו יששכר בערמן פרנקל, מבוא לספר מטה יששכר, נתניה תשמ"ה, עמ' 16.

נפטרה בחייו, עשר שנים לפניו, בה' אייר תקל"ד¹⁷. מאושר היה ר' יצחק דוב, הלמדן הצעיר מוויזנברון, על שזכה לישא אשה מצוינת ממשפחה רמה כזו. "הפיל ה' חבלי בנעימים", ציין רבנו, "לזכני ביקר מכרה מפנינים, מה' אשה משכלת, מתנה טובה לבעלה ועטרת, היא אשתי היקרה, באהבת ויראת ה' מהודרה, במדות טובות ויקרות מאושרה, מרת קילה תחיה". אשה זו, המשיך רבנו, היא "ענף עץ אבות, משפחות מיוחסות, לתורה ולתעודה, למצוה ולקדושה, לטהרה ולפרישה, בת איש יקר מאוהבי ועובדי ה' באמת ובתמים, ומהוגי תורת ה' לילות וימים, שמו הטוב נודע בשערים, בהלכה מצויינים, ליקר ולתהלה, ולצפירת תפארה, הלא הוא מורי חמי הרב הגאון מוהר"ר זעקל ווארמזער זללה"ה¹⁸.

15. בהקדמה לשו"ת זכר שמחה כתוב בטעות, כי "מרת צערלה היתה בתו של הגאון החסיד הנודע מוה' נתן אדלער הכהן זצלה"ה מפפד"מ". הנכון הוא כמו שכתב רבנו בהקדמה לס' מלאכת שמים: "הרבנית מרת צערלה זללה"ה היתה מצד אביה ממשפחת הרב החסיד מוהר"ן אדלר הכהן זללה"ה מפפד"מ".

16. נולד בפפד"מ בשנת תמ"א ולמד בישיבותיה. בשנת תע"ד היה אב"ד הולשוי, חזר לעיר מולדתו וכיהן בה כדיין מאז שנת תפ"ב. אחר כך משנת תק"ג שימש ברבנותה של וורמס, ומשנת תק"ח עד פטירתו בכ"ח אייר תקכ"ב, היה אב"ד פיורדא. ראה עליו: L. Loewenstein, Zur Geschichte der Juden in Fuerth, Hildesheim 1974, I, pp. 187 190. ועי' שו"ת יד הלוי, ח"א, אור"ח סי' ל"ז.

17. נוסח מצבתה לפי ר"מ הורוויץ, אבני זכרון, פפד"מ תרס"א, מס' 3508: "האשה חשובה הרה מרת קילה / א' הרה התורני כהר"ר נתן / בהמנו' כהר"ר מרדכי (אולד) [אדלר] כ"ץ / זצ"ל בת המנו' הגאון הגדול / מהור"ר דוד שטרויז זצ"ל אב"ד / ור"מ דק"ק פיורדא נפ' בש"ק ה' אייר / ונק' למחר' ו' הנ"ל תקל"ד. פ"ט אשה הצנועה ומשכלת אשה... / בעל המצות הי' נזהרה כשרה / וכחנה ולא נמצא בה שום שמץ / ... תפלתה עשתה ככוונה / גדולה ושמ"מ ב"ז [=ושבחה מי מנה בשכר זה] תנצב"ה". בספר הזכרון הנ"ל נכתב עליה (רבני פרנקפורט, עמ' 289): "ביום ש"ק בהשכמה ה' הנ"ל [אייר תקל"ד]. נ' האשה היקרה מרת קילה, אשת התורני כהר"ר נתן בן המנוח כ' מרדכי אדלר כ"ץ ז"ל, בת הגאון המפורסם אב"ד ור"מ דק"ק פיורדא, כהר"ר דוד שטרויז ז"ל, ונ' למחרתו יום א' ו' הנ"ל, למטה באמצע ב"ח [=בית חיים], צד צפון, מכון לראש ב"מ [=בר מינן] באורך קבר אחד, עומדת מצבת אחותה, האשה מ' שרלה, אשת כהר"ר נתן הנ"ל בת הגאון הנ"ל. — פרטים חשובים אלה לא עמדו לנגד עיני ר' גדלי' דניאל באב"ד במאמרו: "על חמיו של מו"ה זעקל ווארמסר ז"ל", המעין, כרך ל גליון א, תשרי תש"ן, עמ' 69, ולפיכך כתב בטעות שר' זקל וורמסר עצמו היה חתנו של ר' דוד שטראוס. וכבר העיר על כך ר' משה יונה במברגר, "בענין חמיו של מו"ה זעקל וורמסר ז"ל", המעין, כרך לא גליון ב, טבת תש"ן, עמ' 54-55.

18. הקדמת המחבר לס' נחלי דבש.

שקדתי על התורה, למדתי ולימדתי, ומלאתי את כל תפקידי הרבניים ללא טרדות³⁰. בנם הג"ר נתן תיאר את ההרמוניה הנפלאה ששררה כל הימים בין רבנו וזוגתו. "ההורים חיו באהבה ואחוה ושלוש ורעות, הם התחרו ביניהם במאמץ להטיב האחד את חיי השני. לשם כך כמובן לא נזקקו לבידורים ותענוגות שהרחוב מחזר אחריהם. בית המדרש, הסדנה של יצירתו הרוחנית, אתר די ביה יחדון רוחין ונפשין, הוא המקום בו בשלו כתביו המופלאים, בו חזר על עצמו שוב ושוב המחזה היאך הרים מאשפות-אביון והפיח רוח חדשה בנדכא, בו הושיט עזרה הגונה לדל ולאביון; זה היה גם מקדש-המעט בו ביקשו מפיו תלמידים צמאי-דעת את תורת-ה', אותה הפיצו בכל המקומות; ועוד, בבית מדרש זה הגשים בפועל את שאיפותיו הגבוהות וזכה לחוש באושר הנובע מקיומן – כל זה היה ההישג של הרעיה היקרה, החכמה והצדקנית, שכן היא עשתה כל מה שנדרש על מנת להקל על בעלה את מילוי חובותיו הרבים והאחראיים. זוג הורים מאושר זה זכה לשמחה הנדירה, לראות את כל ילדיו מחונכים בדרכו, ואף ממשיכים את פעלו הרוחני"³¹.

מרת קילה היתה בתו היחידה של ר' זקל וורמסר¹⁹, אבל היה לה לפחות אח אחד, הוא הרב ליב וורמסר, ששימש מו"צ בפולדא במשך ארבע שנים אחר הסתלקות אביו²⁰. בת עשרים ושש היתה מרת קילה בעת נישואיהם בשנת תק"ץ, וגדולה מבעלה, רבנו, בארבע שנים²¹. יראת שמים, פקחית, מלאת חיים ושופעת הומור²²; ספוגה רוח של תורה ויראה מבית אבותיה הגאונים, וכל ספרי התנ"ך שגורים על לשונה²³. ידועה היתה בתור "אשת חיל מפורסמת ביראה ומחוכמת בחכמת התורה"²⁴, "גדולה וחכמה, משכלת ומלומדת בתורתנו התמימה"²⁵. היא היתה בת-תלמיד-חכם אמתית, אשר עקבה אחר הליכותיו של אביה הגדול, ואצרה אותם בזכרונה לימים יבואו²⁶. מאידך בקיאה היתה בהויות העולם, שלטה היטב בגרמנית המודרנית, ושימשה לבעלה כמורה למקצוע זה²⁷. עליונותה איזנה את נטיית בעלה לרצינות, הביאה עליו רעננות, והקלה ממנו את העומס הנפשי של תפקידיו הרבים²⁸. היא ניהלה את ביתו הגדול של רבנו, וכתה להערצה בקרב מכיריה הרבים²⁹.

לעת זקנותו התבטא רבנו באוזני מקורביו: "בזכות רעייתי היקרה קילה, הגעתי עד הלום, שבעזה"י

ג

תקופת וויזנברון

יוכל ללמוד באין מפריע. הרבנית קילה התמסרה לחנות בעלה מתוך רגש של קדושה, מתוך תחושה ברורה שכל רגע שהיא ממלאת את מקומו בחנות, הריהו הוא עולה ומתעלה בתורה, אף כי בבית אביה,

נדוניה כספית לא קטנה הביאה עמה מרת קילה, והבעל הצעיר השקיע אותה בעסקי חנותו¹. מיד אחר נישואיהם נטלה על עצמה הרעיה המסורה בהתלהבות את מרבית עול ניהול החנות, כדי שהוא

25. נוסח מצבתה.

26. ראה למשל שו"ת יד הלוי, ח"א, אר"ח, סי' ס"ג: "אמר לי אמך הרבנית ת', שזכורה היא שפעם אחת עשה מר חמי, זקן הרב זצ"ל, פדיון נפש לחולה שיש בו סכנה בשבת, אלא שאינה זוכרת אם על פי בקשת החולה או על פי קרוביו".

27. קייזרלינג, אצ"י.

28. Der Israelitische Bote, 20. Mai 1881.

29. Die juedische Presse, 24. Oct. 78, p. 477.

30. ר' נתן ב"ב, עמ' VII.

31. שם, עמ' XXII-XXI.

19. Der Israelit, 30. Okt. 78, p. 1079.

20. ר' ליב נפטר בשנת תר"י בגיל חמישים וארבע. עי' Die juedischen Gemeinden in Hessen, Erster Band, p. 225. הספד עליו מהג"ר יעקב יוקב רונברג אב"ד פולדא וגרונינגן, נמצא בכת"י ברשות הרב פסח יהודה שנברגר הי"ו בירושלים. רבנו הזכיר את גיסו פעמים אחדות בכתביו, עי' להלן.

21. על מצבתה נאמר שהיתה בת שבעים ושבע בעת פטירתה באייר תרמ"א. לפי זה נולדה בשנת תקס"ד, בעוד שרבנו נולד בשנת תקס"ח.

22. Die juedische Presse, 24. Oct. 78, p. 477.

23. זכר י"ד, עמ' 2.

24. ר"נ באמבערגער, לקוטי הלוי, מנהגי ק"ק ווירצבורג, ברלין תרס"ז, עמ' VII.

1. קייזרלינג, אצ"י.